

DOI: 10.26104/NNTIK.2022.50.12.042

Тогусаков О.А., Акматалиев А.Т., Акматова Г.Э.

АДЕП-АХЛАКТЫК АҢ-СЕЗИМДИН МИФОЛОГИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ

Тогусаков О.А., Акматалиев А.Т., Акматова Г.Э.

МИФОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПРАВСТВЕННОГО СОЗНАНИЯ

O. Togusakov, A. Akmatalliev, G. Akmatova

MYTHOLOGICAL BASES MORAL CONSCIOUSNESS

УДК: 930.1 (575.2) (04)

Бул макалада адеп-ахлактык аң-сезимдин мифологиялык негиздери каралат, андан тышкары анда автор тарабынан айтылгандай, Адам мифологиялык аң-сезимдин жардамы менен дүйнөнүн өзүнүн картинасын түзүүгө аракет кылганда, адеп-ахлактык ошол коомдун архаикалык үрп-адаттарында терең тамыр алат. Кыязы, дал ушул учурда адам дүйнөнүн жеткилеңсиздиги идеясына келген. Адеп-ахлактык, андан кийин алгачкы диний аң-сезимдин алгачкы элементтери күнүмдүк дүйнөгө каршылык көрсөтүүнүн, дүйнөдөгү түзүлгөн тартипке кыжырдануунун, жаратылыштын күчтөрүнүн алдында эл зордук-зомбулукка, өзүнүн алсыздыгына каршы чыгуу аракетинин, башкалардын бири болуп чыга келди. Байыркы философиялык жана диний системаларда, мисалы, индуизмде, буддизмде түрдүү тирүү жандыктарды өлтүрүүгө каршы ачык нааразылык белгиленген. Азыркы коомдо коомдук (жаманаттык) жана жекелик (жеке) кызыкчылыктардын ортосундагы өз ара байланыш маселеси кайрадан коомдогу адеп-ахлактын негизги маселесине айланат, анткени адеп-ахлак инсан менен коомдун өз ара аракеттенүүсүнүн маанилүү аспектиси болуп саналат.

Негизги сөздөр: мифология, адеп-ахлактык аң-сезим, демократия, руханий чөйрө, коомдук мамилелер, синкретизм, этика, дин, массалык маданият.

В данной статье рассматриваются мифологические основы нравственного сознания, кроме того, как говорит автор, когда человек пытается создать свою картину мира с помощью мифологического сознания, нравственность глубоко укореняется в архаичных обычаях того общества. Вероятно, именно в этот момент к человеку пришла мысль о несовершенстве мира. Первыми элементами нравственного, а затем и раннего религиозного сознания выступили сопротивление повседневному миру, гнев на установившийся порядок в мире, насилие людей над силами природы, собственной слабостью и др. В древних философских и религиозных системах, например, индуизме и буддизме, присутствует открытый протест против убийства различных живых существ. В современном обществе вопрос о соотношении общественных (коллективных) и индивидуальных (индивидуальных) интересов вновь становится главным вопросом нравственности в обществе, поскольку нравственность является важным аспектом взаимодействия личности и общества.

Ключевые слова: мифология, нравственное сознание, демократия, духовная сфера, общественные отношения, синкретизм, этика, религия, массовая культура.

In this article, the mythological foundations of moral consciousness are considered, besides, as the author says, when a person tries to create his picture of the world with the help of mythological consciousness, morality is deeply rooted in the archaic customs of that society. Probably, it is at this moment that the thought of imperfection comes to the person. The first elements of moral and then early religious consciousness were resistance to the everyday

world, anger at the established order in the world, people's violence against the forces of nature, their own weakness, etc. In ancient philosophical and religious systems, for example, Hinduism and Buddhism, there is an open protest against the killing of various living beings. In modern society, the question of the relationship between public (collective) and individual (individual) interests again becomes the main issue of morality in society, since morality is an important aspect of the interaction between a person and society.

Key word: mythology, moral consciousness, democracy, spiritual sphere, public relations, syncretism, ethics, religion, mass culture.

Ар бир адамдын адеп-ахлактык эркиндиги – бул жөн гана карманууга тийиш болгон мыйзамдардын жыйындысы эмес, ар кандай жүрүм-турумду тандоо эмес, адеп-ахлактык талаптарды инсандын ички муктаждыктарына, өзүнүн ынанымдарына айландыруу саналат. Туура адеп-ахлактык мамилелер жеке формада, өнүккөн коомдук мамилелердин системасында да болушу мүмкүн, анткени адамдын иш-аракеттери көп жагынан ортомчу катары көрүнөт, башкача айтканда, алар башка адамдар менен өз ара аракеттенүү аркылуу жүзөгө ашырылат. Бул жагынан алганда, ал тургай индивидуалдык адеп-ахлак ар бир жеке адамдын гана эмес, бүткүл адамзаттын адеп-ахлактык тажрыйбасында ишке ашырылып, өнүгүп келе жаткан коомдук реалдуулукту өздөштүрүүнүн өзгөчө, баа берүүчү-императивдик жолу катары кароого болот.

Адам мифологиялык аң-сезимдин жардамы менен дүйнөнүн өзүнүн картинасын түзүүгө аракет кылганда, адеп-ахлактык ошол коомдун архаикалык үрп-адаттарында терең тамыр алат. Кыязы, дал ушул учурда адам дүйнөнүн жеткилеңсиздиги идеясына келген. Адеп-ахлактык, андан кийин алгачкы диний аң-сезимдин алгачкы элементтери күнүмдүк дүйнөгө каршылык көрсөтүүнүн, дүйнөдөгү түзүлгөн тартипке кыжырдануунун, жаратылыштын күчтөрүнүн алдында эл зордук-зомбулукка, өзүнүн алсыздыгына каршы чыгуу аракетинин, башкалардын бири болуп чыга келди. Байыркы философиялык жана диний системаларда, мисалы, индуизмде, буддизмде түрдүү тирүү жандыктарды өлтүрүүгө каршы ачык нааразылык белгиленген.

Ошону менен бирге мифологиялык аң-сезим адилеттүүлүктү калыбына келтирүүнүн иллюзордук мүнөзүн жеңе алган жок, мисалы, жыл сайын мезгилдүү майрамдардын жардамы менен дүйнөнү «толук

айланасына» кайтаргандай сезилет. Аң-сезимдин бул түрү көп жагынан иллюзия менен актуалдуу жандыкты аралаштырган. Анын алкагында реалдуу, фантастикалык дүйнө бир, бөлүнгүс жана бири-бири менен ажырагыс байланышта болуп кабылданат. Адам өзү үчүн идеал түшүнүгүн, өзгөчө өзүнүн «Мен» түшүнүгүн али калыптата алган эмес. Бирок ошого карабастан, мифологиялык аң-сезимдин мазмунун изилдөө курчап турган дүйнөнүн процесстерине жана касиеттерине жалпыланган көз караш адамдын психикалык түзүлүшүнүн өзгөчөлүктөрү менен түзүлөт деген тыянак чыгарууга мүмкүндүк берет. Демек, адеп-ахлактык аң-сезим адамдын жүрүм-турумунда чечүүчү боло электигине карабастан, ал так ушул мезгилде пайда боло баштайт. Күнөөчүлүк идеясы жана анын натыйжасында кемчиликсиздикке, биринчи кезекте адеп-ахлактык жеткилеңдикке, идеалга жетүү идеясы да моралдык нааразычылык менен байланышкан. Бул курчап турган дүйнөнү чечмелөөнүн мифологиялык ыкмасын бузуу жана рационалдуу көз карашка, анын ичинде адеп-ахлактуулукка өтүү аркылуу гана мүмкүн болуп чыкты. Бирок, кийинчерээк адам идеалдуу дүйнө профандык менен шайкеш келбей турганын түшүнөт: менин жекече кемчиликсиздик түшүнүгүм коомдук институттар менен шайкеш келбейт. Мындай шартта бир суроо туулат: менин инсандыгым кантип бул кемчиликтүү, күнөөкөр, “жыгылган” дүйнөдө өзүн ачып бере алат? Ошентип, бул карама-каршылыктардын бардыгы адам коомунун жана анын аң-сезиминин (ар бир адамдын, бүтүндөй жамааттын) калыптанышынын эң башталышында келип чыгат жана жеке адеп-ахлак жалпы кабыл алынган, социалдык менен карама-каршы келет деген негиздерден келип чыгат.

Адеп-ахлактуулук эң оболу адамдын өзүнө, өзүнүн “менине” багытталган. Айтмакчы, адеп-ахлак менен диндин негизги айырмасы мына ушунда: диний адеп-ахлакта адамдар өздөрүнүн эмес, кудайлык (асмандык) болуп калганын үгүттөшөт. Инсандык, пайгамбар адамдар менен Теңирчиликтин (асмандык) ортосунда кандайдыр бир ортомчу ролун аткарат. Мисалы, Конфуций, Муса, Христос, Мухаммед өз атынан сүйлөбөйт. Алар кудайлык чындыктарды жеткиришет. Адеп-ахлактын негизи архаикалык каада-салттан турганына карабастан, моралдык позициянын өзү дайыма жеке тирешүүнүн позициясын аткарат деп айтууга болот. Уруулаштары менен баарлашып, алар менен баарлашып жатып, адам өзүнүн жакындарынын айрым иш-аракеттерине моралдык жактан баа берип, анан өз абийирине жараша иш кылуу үчүн күнүмдүк турмуштун тартибинен өйдө көтөрүлүшү керек. Адамзат коомунун калыптануу деңгээлинде биринчи мамлекеттер, укук пайда болгонго чейин коомдогу мамилелердин негизги жөнгө салуучуларынын бири катары адеп-ахлак эсептелет. Бул учурда миф

өзүнүн абсолюттук касиетин жоготпойт, тескерисинче, барган сайын моралдык мыйзамдар менен алмаштырылат. Топтолгон практикалык жана илимге чейинки синкреттик билимдердин көлөмүнүн өсүшү менен адеп-ахлактык мыйзамдар сөзсүз аткарылуу касиетине ээ боло баштайт. Эгерде миф инстинкттин, ал эми коомдук мамилелердин жөнгө салуучусу катары адеп-ахлак мифтин ордуна келет. Адеп-ахлак эскирген көнүмүш көз караштардан жана ой-пикирлерден арылууга жана жаңы деңгээлде болуп жаткан окуялардын процесстери жана мүнөзү жөнүндө жаңы идеяларды түзүүгө мүмкүндүк берди.

Чыныгы адеп-ахлак адегенде колдонуудагы мыйзамдар менен эрежелерге каршы келет. Антпесе мындан аркы өнүгүүнү камсыз кылуу мүмкүн эмес эле: коом токтоп калмак. Адеп-ахлак дайыма белгилүү бир идеалды жаратат, ага адамдар жана коом жеткилеңдикке жетүү үчүн жылышы керек. Белгилүү орус философ-этик, философия илимдеринин доктору Р.Г. Апресян айткандай, “адеп-ахлак, адеп-ахлактуу – бул көзгө көрүнгөн реалдуулуктан айырмаланган, түздөн-түз берилген реалдуулук, анын үстүнө бул чындыкты түшүнгөн, ага белгилүү бир идеалдуу ченемди койгон нерсе (баалуу-оң же терс алкакта)” [1, 8-9-б.].

Дискурсивдүү этиканын негиздөөчүлөрүнүн бири, немис философу доктор К.-О. Апель адамдын табият менен болгон өз ара аракеттенүүсүнүн айрым кыйратуучу аспектилерин адеп-ахлактын же укуктун салттуу институттарынын этикалык маселелерине да кирбейт деп эсептеген. Акыркы жылдарда гана адам табияттын элементи катары өзүнүн жоопкерчилигин моралдык жактан түшүнүп, адамдардын ортосундагы коомдук мамилелерге биологиялык процесстерди корреляциялоо менен бул чөйрөдө этикалык корреляцияларды түзө баштады. «Ошондуктан, жалпы этикага байланыштуу бул көйгөйлөрдү жана чакырыктарды кантип билүү керектиги азырынча түшүнүксүз. Бул маселелерге пропорционалдуу моралдык жана этика институттары же формалары барбы; же бизге философиянын же акылмандыктын жаңы түрүнө негизделген такыр жаңы типтеги этика керек; же бул жаңы этикалык маселелерди четке кагып, өзүбүздүн өзгөчө адеп-ахлактык салттарыбызды жана адаттарыбызды сактап кала алабызбы?» [4, 147-б.]. Апель бизге чексиз мейкиндикте тараган универсалдуу этика керек деген идеяны алдыга койгон. Мына ушундай учурда гана азыркы жана кийинки муундун адамдарынын таламдарын канааттандырууга тийиш болгон позитивдүү философиялык дискурсу болушу мүмкүн.

Америкалык профессор Аласдер Макинтайр өзүнүн “После добродетели: Исследования теории морали” аттуу китебинде заманбап философия парадоксалдуу кырдаалга туш болгонун ырастайт: жакшынын салттуу этикалык категориясы адеп-ахлактан тышка-

ры болуп чыкты. Америкалык профессор бул кырдаалды биринчи кезекте өндүрүштүн мүнөзүнүн өзгөрүшү жана анын массалык керектөөгө багыт алышы менен байланыштырат. «Өндүрүш үйдөн чыгып, жеке эмес капиталдын кызматына өткөн сайын, эмгек дүйнөсү, бир жагынан, биологиялык жашоо жана жумушчу күчүн кайра өндүрүү менен гана байланышкан бардык нерселерден барган сайын ажырап калды» [2, 307-б.].

Чынында эле, ар тараптуу жана түрдүү керектөөчүлүк дүйнөсүндө, ал тургай, жеке адам, жарнама менен шартталган, масса үчүн керектүү жана алгылыктуу нерсе маанилүү болуп калат. Канчалык парадоксалдуу көрүнсө да, бул инсандын укуктарын жана эркиндиктерин коргоону караган демократиялаштыруунун, либералдаштыруунун идеялары менен принциптеринин коомдук аң-сезимге уламдан-улам тереңдеп кирип кетишинин фонунда болуп жатат. Бирок мында эч кандай карама-каршылык жок: иерархиянын эң жогорку тепкичинде турган, өз максаттарын көздөгөн адамдардын тобунун эгоизми көп сандаган массанын аң-сезимин жана аракетин баш ийдириши мүмкүн. Ошол эле учурда алардын аң-сезими, жүрүм-туруму бир топ шылуундар тарабынан накталай акча үчүн бурмаланып жатканын да байкабай калат. Ошон үчүн жалпысынан жеке калыптана элек жаштар жана коомдун маргиналдык бөлүгү массалык маданият чөйрөсүнө тартылууда.

Өзүмчүлдүк максаттары өскөн коомдо каалоолор жана муктаждыктар, тагыраагы, ага ээ болуу үчүн кажыбас каалоо өсөт. Өзүнүн «Менин» өлчөмү, коомдук таануу эталону – бул адамдын жеке сапаттары же өзүн-өзү өркүндөтүүдөгү жетишкендиктери эмес, ал топтогон жана ага көптөгөн укуктарды жана эркиндиктерди кепилдөөчү акчанын көлөмү. Ыймандуулук менен ырайымдуулукту, боорукердикти жана жан аябастыкты эл-керектөөчүлөр сөздүн күнүмдүк маанисинде – өндүргөн зекетинин көлөмү менен баалайт. Ал эми бул зекет, тескерисинче, жакшылык кылууга чын жүрөктөн каалоо эмес, антпесе анонимдүү болушу керек эле, - тескерисинче, өз маанисинен ырахат алуу каалоосу болуп чыгат. Мындан тышкары, акчага айланган амалдар адеп-ахлактын чегинен тышкары турган категорияларга айланаарын түшүнүү керек. Анткени акча жакшылык менен жамандык деген түшүнүктөрдөн тышкары турат.

Изденүү, позиция, акыр аягында адамдын бирдиктүү коомдук организмдеги аракети коомдук адеп-ахлактык турмуштун негизги өзөгүн түзөт. Дүйнөдө адеп-ахлактык көрсөтмөлөрдү издөө максаттарды жана планды ишке ашыруу жолдорун өз алдынча тандоону камтыйт; позиция – адамдын идеяларын, пландарын реалдуу, практикалык ишке ашырууга болгон чечкиндүүлүгү, даярдыгы; акт максаттардын объектилеши болуп саналат, ал эми мотив менен аракеттин,

максаттын жана каражаттардын бүтүндүгү катары кызмат кылат. Турмуштун мындай кароосу менен акыры инсандын адеп-ахлактык тандоосунун натыйжалуулугуна, оптималдуу жетишүүнү камсыз кылуучу моралдык прагматикалык (прагма деген сөздөн – иштиктүү) сапаттардын комплексине байланышкан көйгөйлөрдүн жаңы сериясы пайда болот. Жөнөкөйлөтүлгөн формада аны «себептин кызыкчылыктары» менен «адеп-ахлактык кызыкчылыктардын» өз ара байланышы боюнча кароого болот. Бул маселе боюнча дискуссиялар бугунку күндө пайда болду деп ойлобоо керек, алар социалисттик идеология кыйраганга чейин эле актуалдуу болуп калган. Бирок бүгүнкү күндө илимпоздор менен экономиканын практиктеринин (экономисттер, бизнес өкүлдөрү, ири жана орто капиталдар, бизнес адамдары) ортосундагы байланыштын “мейкиндик талаасы” бир жагынан, фи-лософтор, моралдык теоретиктер, экинчиси өтө тар.

Достоевский XXI кылымдын башында – гезиттер гана эмес, жанрлардын жана жаңылыктардын кеңири системасы бар телевидение, видео, компьютер жана башка доордо жашаганда, анын чыгармачылыгынын мазмуну кандай өзгөрмөк эле. Интернет, уюлдук байланыш, жарнама, автордук ыр, поп-музыка, уурулардын фольклору, чыныгы клондоштуруу жана виртуалдык реалдуулук ж.б.у.с.? Сыягы, массалык маданият маданияттын прототипинин бир түрү катары, бири-бирин толуктоо принцибине ылайык, өкүлчүлүктүн бир каналындагы жетишпестик экинчи каналдагы ашыкчалык менен толукталганда жашайт. Качан болуп жаткан окуялардын объективдүү картинасын табуу үчүн процесстердин, кубулуштардын, фактылардын мүнөзү боюнча түрдүү, кээде бири-бирин жокко чыгарган көз караштарды моюнга алуу мүмкүн деп эсептелинет. Массалык маданият фундаменталдык маданиятка ушинтип каршы турат. Массалык маданияттын элементтери ар дайым болгон деп айтууга болот: классикалык адабияттын бардык адеп-ахлактык чыгармалары окурманга белгилүү турмуштук жагдайларда чыгарманын каармандарынын аракеттеринин ар кандай инварианттарын тартуулайт. Жыйынтык маанилүү эмес («бул тамсилдин адеп-ахлагы...»), бирок адам өз тандоосун жасоо үчүн башынан өткөрө турган моралдык кагылышуулар («жомок – калп, бирок бул жерде бир кыйытма бар»). Окурман, эгерде ал кунт коюп караса, чыгармадан сөзсүз түрдө өзүнүн “координаттык системасын” табат, алкактагы аракеттердин бардык мүмкүн болгон варианттарын көрүп, өзүнүн басымын жасайт. Бул көбүнчө адамдын табигый эстетикалык табитине жана кызыкчылыктарына, билимине жана курчап турган социалдык чөйрөгө жараша болот.

Азыркы коомдо коомдук (жамааттык) жана жекелик (жеке) кызыкчылыктардын ортосундагы өз ара байланыш маселеси кайрадан коомдогу адеп-ахлактын негизги маселесине айланат, анткени адеп-ахлак

инсан менен коомдун өз ара аракеттенүүсүнүн маанилүү аспектиси болуп саналат. Ал эми адам адеп-ахлактан көрүнүп, андан адам катары калыптанат жана андан ары коомчулукта ачылат. Адептер жөнүндө алар түзүлүп, бекемделген тигил же бул жалпы коомду эсепке албай туруп айтуу мүмкүн эмес.

Эрих Фромм фрейддик «*homo phsycho logicus*» концепциясын реалдуу эмес конструкция катары четке кагып, адамды анын баалуулуктарынын табиятын жана моралдык конфликттерин эске албай туруп түшүнүү мүмкүн эмес дейт. Фромм өнүгүүнү «табигый» делген чөйрөнү «руханий» чөйрөсүнөн ажыратуудан эмес, ... адамды өзүнүн дене-руханий бүтүндүгүндө деп эсептеген гуманисттик этиканын улуу салтына кайтып келүүдөн көрөт. Адамдын максаты – өзү болуу, ал максатка жетүүнүн шарты – өзү үчүн адам болуу деп ишенүү» [3, 15-б.]. XX кылым өзүнүн табигый жана социалдык катаклизмдери менен дүйнөнү «азаптын универсалдуу табияты» жөнүндө сөз кылууга мажбур кылды. Адам өзүнүн азап-кайгысын өзүнүн оорусуна көнүп калган өнөкөт оорулуу адамдай эле реалдуулуктун бир түрү катары кабыл ала баштаган. Ошондуктан, коомдук аң-сезимде, өзгөчө социалдык иерархиянын төмөнкү деңгээлинде «акмак гана бактылуу боло алат» деген пикир тамыр жайган.

Азаптын мындай универсалдуу мүнөзү адамдын өзүнө мүнөздүү болгон ички себептерден улам кабыл алынбайт. Негизинен алар тышкы мүнөзгө ээ жана анын тарыхый өнүгүүсүнүн белгилүү бир мезгилиндеги үстөмдүк кылган коомдук мамилелерден келип чыгат. Көп нерсе инсандын тарбиялоо, билим берүү системасынан, диний же этностук таандыктыгынан көз каранды. Этика ар дайым коомдо болуп жаткан бардык нерсеге жооп берет, бул коомго суроо түрүндө аракеттенет. Бирок бул менин кимдир бирөөгө айткан билдирүүм эмес, балким, бул өзүмө, менин “мениме” болгон билдирүү: “эмне үчүн мен ушинтип жашайм?”, “кантип туура жашашым керек?”, “эмненин мааниси бар? менин барымбы?”. Мындай суроолорду ар бир адам көтөрүп, өзүнө тиешелүү кыла албайт. Аларды чечүүгө жана өзүн-өзү өркүндөтүүнүн жолун издеп жаткандар андан да аз болсо керек. Дал өткөн кылымда адамдын ички “мени” менен тышкы дүйнөнүн ортосунда коркунучтуу ажырашуу болгон, ал коомдук илимдердин: психологиянын, философиянын, социологиянын, экономиканын бөлүмдөрү жана алардын башка формалар менен жакындашуусу менен аныкталып, бекемделген.

Макалабыздын сонунда белгилей кетүүчү нерсе, XXI кылымдын адамы чындап эле өзүнүн трагедиялык алкагында турат, азыркы дүйнөдө руханий дүлөйлүк-дудуктук-сокурдук факты болуп саналат жана

бардык жерде кездешет – бул чындык. Бирок, эгер адамга бул жолду билүүгө мүмкүнчүлүк берилсе, анда ал үчүн адегенде башка жол – руханий жактан жетүүнүн жолу, чындык менен тынчыбоо, берилгендик менен көрсөтүлбөгөн бийиктикке жетүү жолу ачылат дегенди билдирет. Толеранттуулук принциби, башкага болгон толеранттуулуктун көрүнүшү: башка көз караштарды, баалуулуктарды, жүрүм-турумду сыйлоо деген бизге принципиалдуу көрүнгөн кайрымдуулук жана боорукердик моралдык идеясынан келип чыгат. Кандай болгон күндө да өз көз карашын таңуулоо, өзүнүн нормаларына, баалуулуктарына байланыштуу умтулуу жана башканы түшүнүүгө, кабыл алууга, алардын башка болуу укугун толук тааный албоо – мунун баары чыдамсыздыктын ачык белгилери, алардын түпкү тамыры бар. Башкага болгон кызыгуунун көрүнүшү, аларга өз пикирин билдирүүгө укук берүү гана өнүгүүнүн жана илимде, саясатта, искусстводо, адамдык мамилелерде жаңылыктарды орнотуунун ачкычы боло алат.

Адабияттар:

1. Апресян Р.Г. Идея морали и базовые нормативно-этические и базовые нормативно-этические программы. - М.: Институт философии РАН, 1995. - 353 с.
2. Макнтайр А. После добродетели: Исследования теории морали / Пер. с англ. В.В. Целищева. - М.: Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2000. - 384 с.
3. Фромм, Э. Человек для себя / Пер. с англ. и послесл. Л. А. Чернышевой. - Мн.: «Коллегиум», 1992. - 253 с.
4. Apel K.O. The Ecological Crisis as a Problem of Discourse Ethics. // Oefsti A/ (ed.) Ecology and Ethics. A Report from the Melbi Conference, 18–23 Juli 1990. Vitenskap, 1990. – 323 p.
5. Акматалиев А.Т., Сейдалиева, М.К. Роль нравственного воспитания в развитии экологического сознания. URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=48619593> [Электронный ресурс] // The American scholarly journal Cross-Cultural Studies: Education and Science (CCS&ES) ISSN-2470-1262 is both moderated and refereed. USA. Volume 7, Issue II, June 2022. - С. 82-86. (дата обращения: 29.12.2022)
6. Акматалиев А.Т., Акматова, Г.Э. Коомдун руханий жашоосунун диалектикасы. URL: <http://not.kg/wp-content/uploads/2022/10/%D0%9D%D0%9E%D0%A2-2-2022.pdf> [Электронный ресурс] // «Наука. Образование. Техника» (HOT). - Ош, 2022. - С. 95-98. (дата обращения: 29.12.2022).
7. Акматалиев А.Т. Кыргызское традиционное общество как основа нравственного сознания. URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=49450514> [Электронный ресурс] // Бюлетень науки и практики. –М., 2022. Том 8. - №9. – С. 630-634. (дата обращения: 29.12.2022).
8. Akmatalliev, A., Manashov, M., Abdykaraova, T., Salimov, R., Karabaeva, S., Tilenbaeva, G. URL: https://www.e3s-conferences.org/articles/e3sconf/abs/2021/34/e3sconf_uesf2021_07014/e3sconf_uesf2021_07014.html [Электронный ресурс] В сборнике: E3S Web of Conferences. Сер. "Ural Environmental Science Forum "Sustainable Development of Industrial Region", UESF 2021", T.258. 2021. (дата обраш.: 29.12.2022).